

UOT:821.512.161

Rəna İskəndərli,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

email: Iskenderli76@gmail.ru

ŞƏMSƏDDİN SAMİNİN BƏDİİ İRSİ, DƏRSLİKLƏRİ VƏ ÇAP OLUNMAMIŞ ƏSƏRLƏRİ

Açar sözlər: *Ş. Sami, türk ədəbiyyatı, əsər.*

Ключевые слова: *Ш. Сами, турецкая литература, произведение.*

Key words: *Sh. Sami, Turkish literature, work.*

XIX əsr Türk ədəbiyyatının ən önəmli simalarından olan Şəmsəddin Sami müxtəlif elm sahələrinə dəyərli əsərlər bəxş etmişdir. Sadə jurnalistik fəaliyyəti ilə başlanan müəllifin yazı həyatı bədii əsərlər, tərcümələr, ensiklopedik nəşrlər və dilçilik sahələrinə qədər inkişaf etmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, alim ömrünün son iyirmi üç ilini yalnız ensiklopedik və dilçilik əsərlərinə həsr etmişdir. Onun “Qamusi-Fransavi”, “Qamusi-Türki”, “Qamusil-Elam”, “Qamusi-Arabi” kimi mühüm lüğətləri nəinki Türk dünyasını, o cümlədən Qərb mütəxəssislərinin və alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir.

Alimin bədii yaradıcılığı əsərlərindən və tərcümələrindən ibarətdir. Ədəbi əsərlər siyahısında olan “Təəşşüqi-Tələt və Fitnət” romanı o dövr üçün çox aktual bir məqama toxunaraq məcburi izdivaclardan və onların törədəcəyi fəlakətlərdən bəhs edən ilk türk romanıdır. 1873-cü ilin ilk günlərində tamamlanan bu roman Avropayönəmli tərzdə yazılmış ilk türk əsəridir. Daha sonra müəllif qələmini pyes sahəsində sınayaraq ədəbiyyat dünyasına bir sıra dəyərli dram əsərləri (“Gavə”, “Besa, yaxud əhdə vəfa”, “Seydi Yəhyə” və s.) bəxş etmişdir. Eşq, əxlaq, ənənələr, Vətənə sevgi kimi mövzuları tərənnüm edən bu əsərlər dəfələrlə Türk səhnəsində oynanılaraq Samiyə böyük rəğbət qazandırmışdır.

Alimin yaradıcılığının ilk on iki ili tərcümə fəaliyyəti ilə bağlıdır. (9;414) Bu tərcümələr sırasında Viktor Hüqonun “Səfillər” əsəri, Daniyel Defonun “Robinzon” əsəri, Şərq aləmindən Əli bin Əbu Talibin “Divan”ından edilmiş seçmə mətinlər xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək vacibdir ki, Türk ədəbiyyatında roman və ensiklopediya sahələrinə ilk əsərləri vermiş, türk dilinə və mədəniyyətinə böyük xidmətlər göstərmiş Şəmsəddin Sami Azərbaycan xalqına da öz yaradıcılığından bir pay ayırmışdır. Onun “Qamusil-Elam” adlı ensiklopedik əsərində çoxlu sayda Azərbaycan müəlliflərinin, alimlərinin adları sadalanır.

Belə ki, Türkiyədəki müasir lüğətçiliyin banisi sayılan (onun “Qamusi-Türki” əsərinin tərtib və prinsip qaydaları bugünkü bütün türkdilli müasir lüğətlərin əsasıdır) və əsərlərində türkçülük anlayışını tərənnüm edən alban mənşəli Şəmsəddin Saminin yaradıcılığı yetərincə öyrənilməmiş, əsərlərinin siyahısı isə müxtəlif elmi tədqiqatlarda natamam şəkildə təqdim olunmuşdur.

Bu elmi araşdırmada vəzifəmiz ayrı-ayrılıqda bir neçə türk və alban mənşəli alimlərin Sami yaradıcılığına həsr etdikləri tədqiqatları araşdıraraq Sami Fraşerinin çap olunmamış əsərlərini və öz dövründə aktuallığı ilə seçilmiş dərslər vəsaitləri haqqında qısa məlumatın çatdırılmasıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, tədqiqata Arnavud Dövlət

Arxivində mühafizə olunan Sami əsərlərinin fotosürətləri də cəlb olunmuşdur. Həmin əsərlərin adlarını göstərməmişdən əvvəl qeyd etmək istəyirik ki, əsərlərinin orijinallığını qorumaq məqsədi ilə və dillərimizin oxşar xüsusiyyətlərinin çox olduğundan onların adlarını tərcümə etməyərək türk dilində təqdim etməyi daha düzgün bildik.

Beləliklə, 1881-1887-ci illər ərzində müəllif uşaq və gənclərə yararlı olmaq niyyəti ilə bir neçə tədris vəsaiti hazırlamışdır. Bu əsərlərin yazılma səbəbi isə tədqiqatçının köhnə tədris üsulunun və dərslərlərinin bəyənməməsi idi.(8;416) Belə ki, Sami istər türk dilinin istərsə də ərəb dilinin mənimsənilməsinə asanlaşdırıcı, çoxlu misal və qaydalara söykənən və o dövr üçün yeni bir tərz sayılan praktik bir yol meydana gətirmişdir. Bu dərsləklər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, köhnə qayda dərsləklərindən çox fərqli idilər və bu da dilçilik sahəsində yeni bir səhifəsinin açılmasına səbəb olmuşdur.

“Tasrifat-ı Arabiyye” əsəri Şəmsəddin Sami tərəfindən 1294-cü (1877) ildə Vyanyada olduğu vaxt yazılmış “Sarf və nəhvi arabi”nin bir növ təkrarıdır. Müəllif 3 zil-gədə 1300-cü (1882-1883) il tarixli ön sözdə əsərin tərifini yazaraq, onun ərəb dilinin bütün sarf və nəhv qaydalarını özündə birləşdirən və qısa bir müddət ərzində asan üsulla öyrədən dərs vəsaiti olduğunu qeyd edir. Əsərdə qaydalarla bağlı çoxlu sayda misallar və çalışmalar göstərilir. Kitab 1304-cü ildə (1886-1887) İstanbulda çap olunmuşdur. Həcmi: 71 səhifə.

“Yeni Usul Elifba-yı Türkü” əsəri ilk dəfə 1308-ci (1890-1891) ildə İstanbulda “Medrese-i ətfal” mətbəəsində çap olunmuşdur. Həcmi: 96 kiçik səhifə. Müəllif 28 zil-qədə 1308-ci il (1890-1891) tarixli “İfadeyi- meram” adlı ön sözdə bu əlifbanı bir neçə il öncə yazdığını qeyd edir. Sami əsərin daxilində bir neçə prinsipə əsaslanıb. Belə ki, mətnə hərəkətlər yalnız lazım olan yerlərdə, yəni çətin oxunan məqamlarda istifadə edilib və bununla da mətn artıq işarələrdən azad olunub. Bundan əlavə, uşaqların zehnlərini yormamaq məqsədi ilə tədqiqatçı öncə ayrı-ayrı hərflərdən ibarət heca və kəlmələrin oxunuşunu öyrədir, daha sonra isə iki, üç, dörd hərflili sözlərə nümunələr göstərir. Son cümlələr hərəkəsiz yazılaraq onun hərəkəsiz oxuma yolu da göstərilir.

“Nev Usul Sarf-ı Türkü” adlı dərslək 1309-cu (1891-1892) ildə çap olunmuşdur. Həcmi: 120 səhifə. Əsərə 19 rəbiul-axır 1302-ci (1884-1885) il tarixli “İfadeyi-meram” başlıqlı ön sözdə müəllif başqa dilləri öyrənmədən öncə öz dilinin qaydalarını mükəmməl öyrənməyin vacibliyini qeyd edir.

“Tatbikat-ı Arabiyye”-adından məlum olduğu kimi, dərslək ərəb dilinin qaydalarına həsr edilib. Əsərə həsr olunan ön sözdə müəllif qeyd edir ki, bu dərs vəsaiti məktəblilərə ərəb dilinin qaydalarını tətbiq etdirmək və mətnləri əzbər öyrətmək məqsədi ilə cəm və tərtib edilmişdir. Əsər ərəb dilində olan kiçik lətifələrdən ibarətdir. Kitab 1318-ci (1900-1901) ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Həcm: 79 kiçik səhifə.

“Küçük Elifba” adlı dərslək oxuma qaydalarını asanlaşdırmaq məqsədi ilə yazılmışdır. Əlifba 1300-cü ildə (1882-1883) çap olunmuşdur.

“Kavaid-i Sarfiyye-i Arabiyye, Kavaid-i Nəhviyye-i Arabiyye, Usul-i Cedid Kavaid-i Arabiyye”. Kitab 1317-ci (1899-1900) ildə çap olunmuşdur.

“Arnavutça Alfabe”- əsər 1900-cü ildə Buxarestdə çap olunmuşdur. Sami tərəfindən latın əlifbası əsasında tərtib olunan bu əlifba 7 sait və 29 samitdən ibarətdir. Qeyd etmək vacibdir ki, ilk dəfə həmin əlifba kitab şəklində 1879-cu ildə İstanbulda nəşr olunub. Belə ki, albanlar tərəfindən bu əlifba “İstanbul cəmiyyətinin əlifbası” və ya “İstanbul əlifba”sı kimi tanınıb. Sonrakı nəşr Buxarest şəhərində həyata keçirilmişdir. Kitab 78 səhifəni əhatə edir. Əsər daxilində Alban dilinə, o cümlədən Alban ərazilərinin coğrafiyasına həsr olunan bölümlər də Şəmsəddin Samiyə aiddir.(5;11)

Şəmsəddin Saminin Albaniya xalqına ərməğan etdiyi digər mühüm əsərlərdən biri də Arnavud (alban) dilinin qrammatikasına həsr olunan “Arnavutça Gramer” adlı əsəridir. 120 səhifəni əhatə edən bu kitab ilk dəfə Buxarestdə 1886-cı ildə Alban xalqının ilk jurnalı olan “Drita” (tər:İşıq) mətbəəsində çap olunmuşdur.(5;11)

Ömrünün son illəri ərzində Şəmsəddin Sami türk dili üçün çox dəyərli əsərlər hazırlamışdır. Lakin bir çox obyektiv səbəblər üzündən, o cümlədən keçirdiyi xəstəliklər üzündən alim onları nəşr edə bilməmişdir. Həmin əsərlər aşağıdakılardır:

“Kutadgu Bilig”- Əsərin əsli XI yüzilliyin Qaraxanlı Uyğur türklərindən olan Yusuf Has Hacib tərəfindən Doğu Qaraxanlı hökmdarı Tabqaç Uluğ Buğra Qaraxan Əbu Əli Həsən bin Suleyman Arslana ithaf olunmuşdur. Məsnəvi tərzində və əruz vəznində yazılmış bu əsərin əlyazması çağatay dilindədir. Mətni alleqorik və didaktiv xarakter daşıyır. Bəzi bölümlərdə ensiklopedik bilgiler var. Mənzum əsər 6645 beyt və 85 bəbdən ibarətdir. O, dörd ana ünsür və dörd ünsürü təmsil edən simvolik şəxslər üzərində qurulmuşdur: Kün Toqdi (hökmdar, qanun, ədalət), Ay Toldı (saadət, xoşbəxtlik), Odqurmuş (əqibət, həyatın sonu), Ögdülmüş (aqlı, zəka).

Əsərin Fərqanə nüsxəsi “Kutadgu Bilik” nüsxələri arasında ən önəmlisidir. Bu nüsxəni Fərqanədə üzə çıxaran Zəki Vəlidü Toqan sonralar əsər haqqında geniş bir məlumat vermişdir. Fərqanə nüsxəsi Türkiyədə 1943-cü ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunmuşdur.

Herat nüsxəsi “Kutadgu bilik” əsərinin ilk tapılan nüsxəsidir. Həmçinin bu nüsxə “Kutadgu bilik” üzərində tədqiqatlara təkan vermişdir. Nüsxə 1439-cü ildə Heratda köçürülmüşdür. Həmin nüsxənin üzərində onun Anadoluya gətirilməsi, ondan əvvəl Tokata və 1474-cü ildə Fatehin dönəmində İstanbula gətirilməsi haqqında əlyazmaya sonradan əlavə edilmiş qeyd var: “879-cu ildə Əbdürrəzaq Şeyxzadə Bəxşi üçün Fənarizadə Qadi Əli adlı şəxs İstanbuldan məktub göndərərək (əlyazmanı) Tokattan gətirdilər.” (Bəxşi-Osmanlı Dövlət Təşkilatında məmurlara verilən addır). Herat nüsxəsi 1839-cu ildə İstanbulda tanınmış Avstriyalı türkoloq və tarixçi Von Hammer tərəfindən ələ keçirilərək Vyana İmperator Sarayı kitabxanasına hədiyyə edilmişdir. Macar şərqşünas Herman Vamberi 1870-ci ildə əsərin bir qisminin transkripsiyasını və alman dilinə tərcüməsini nəşr etmişdir. 1910-cu ildə alman alimi Radloff da nüsxənin transkripsiyasını və alman dilinə tərcüməsini çap etmişdir. Türkiyədə ilk dəfə bu əsər 1942-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunmuşdur.

“Kutadgu biliyin” Misir nüsxəsi 1896-cı ildə Qahirədə Hidif Kral kitabxanasının müdürü alman alimi Moritz tərəfindən üzə çıxarılmışdır. 1943-cü ildə bu nüsxə də Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Sami bu əsəri Türk aləminə tanımaq istəmişdir. Əsər üzərində olan tədqiqatlar Sami tərəfindən əlyazma şəklində bir kiçik və üç böyük dəftərə yazılmışdır. Kiçik dəftərin sonunda əsərin yazılma tarixinə və yerinə dəlalət edən yazı var. Burada “Erengöy 11 Rəbiuləvvəl 320/Haziran 1902 Ş.Sami”, “Əbu Əli Şəmsəddin Əbdürrəhman Sami Əl-Fəşəri” və “1320-də (1902) Konstantiniyyədə yazılmışdır” kimi qeydlər göstərilmişdir. Kiçik dəftərə mətnin orijinalı, böyük dəftərlərə isə mətnin müasir dilə tərcüməsi və şərhləri yazılmışdır. Əsərin həcmi 7 səhifəlik “İfadəyi-məram” adlı ön sözlə birlikdə 296 səhifədir. Birinci dəftərdəki mətnin sözləri üzərində incə hərflərlə onların qarşılıqları yazılmışdır. Sami 17 ramazan 1317-ci (1899-1900) il tarixli “İfadəyi məram” başlıqlı ön sözdə nüsxənin tarixçəsini açıqlayaraq onun 4 məhərrəm 843-cü ildə Heratda uyğur hərfləriylə yazılmış olduğunu göstərir. Daha sonra Hammer tərəfindən İstanbuldan satın alınaraq Vyana kitabxanasına verdiyini, Vamberin özü bu nüsxədən yararlanaraq onun mətnini 1870-ci ildə almanca tərcümə etdiyini açıqlayan

Sami bu qədim kitabın xüsusiyyətlərini göstərərək onun məhz türk dünyasına mənsub olduğunu vurğulayır. O, orada yalnız bir neçə ərəb və fars kəlmələrin müvcudluğunu göstərərək mətnin digər sözləri “bizim(türklərin) büsbütün buraxıb unutmuş olduğumuz xalis və təmiz türkcə sözlər və qaydalar” kimi sözlər işlətməmişdir. Daha sonra bu önəmli əsəri türk dilinə tərcümə edib mətn və şərhləri ilə birlikdə çap etdirmək arzusunu bildirən tədqiqatçı əlində yalnız Vamberin nəşr etdiyi tərcümədən və çağatayça olan lüğətdən başqa bir qaynaq olmadığını qeyd etmişdir. Tədqiqat zamanı tədqiqatçı-alim bir neçə yerdə Vamberinin səhvlərini də aşkar etmiş və bu səhvləri düzəltmək üçün qızı Sədi və ögey oğlu Mithatın yardımından istifadə etmişdir.(9; 95-97) Türk alimi Nəcib Asim öz yazılarında qeyd etmişdir ki, Saminin Vamberinin tərcüməsindən istifadə etdiyini gördükdə ona daha dolğun və düzgün olan Rodlofun tərcüməsini təklif etmiş və həmin nüsxəni Fuad Raiflə göndərmişdir.

Saminin “Orhun Abideleri” əsəri Türk xalqlarının ən qədim yazı nümunələri olan V-IX yüzilliklərə aid edilən Orxon-Yenisey abidələrinə həsr olunmuşdur. Bu yazılar Skandinaviya mənşəli run əlifbasına bənzədiyi üçün onlara türk run yazıları, eləcə də qədim türk abidələri deyirlər. Bizim dövrümüzdə 200-ə gədər yazılı abidə və bir miqdar əlyazma gəlib çatmışdır. Bu abidələr əsasən müasir Monqolustan, Cənubi Sibirdəki Yenisey hövzəsi, Altay dağları və Sintszyan bölgəsində yerləşir. Əlyazma nümunələri isə qədim uyğur dilində yazılmışdır. Orxon abidələri türk dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında çox önəmli məlumatlar verməkdədir. Orxon abidələrini ilk dəfə 1889-cu ildə rus tarixçi Yardintsev üzə çıxarmışdır. 1890-cı ildə Fin heyəti, 1891-ci ildə rus heyəti bu abidələri tədqiq etməyə çalışmış, lakin bu iş uğursuzluqla nəticələnmişdir. 1893-cü ildə Danimarkalı alim Vilhelm Tomsen 38 hərfli əlifbanı öyrənərək yazıları oxumağa başlamışdır. Orxon yazılarında hərflər bir-birinə birləşməz, sözlər isə bir-birindən iki nöqtə ilə ayrılır. Sözlər sağdan sola və yuxarıdan aşağıya yazılır.

Orxon abidələri ilə tanış olan Şəmsəddin Sami onları xalqına çatdırmaq niyyəti ilə bu abidələr haqqında kitab yazmağa başlamışdır. Tədqiqatçı öz əlyazmasını 104 səhifəni tutan bir dəftərə yazmışdır. Dəftərin üzərində 19 məhərrəm 1321-ci il (4 mart 1319-cu il) tarixi qeyd edilmişdir.

Dəftərdə, şərqyönlü abidələri təmsil edən mətnin altında ərəb hərfləri ilə tərcüməsi, tərcümənin altında isə şərhlər göstərilmişdir. Səhifələrin sonlarında da qeydlər var. Orxon yazısı qırmızı, ərəb hərfləri ilə tərcüməsi qara, türkcəsi mavi mürəkkəblə göstərilmişdir.

Cənub-qərb abidələri. Təəssüf ki, bu abidələrə aid tədqiqata başlayan alim onu elə birinci səhifəsində yarımçıq buraxmışdır. Daha sonra buna “Miftahil-qadimə” başlığı altında beş səhifəlik açıqlama yazmışdır. Nəcib Asim öz yazılarında Danimarkalı tədqiqatçı Tomsenin “Orxon kitabələri” əsərinin Samiyə gətirdiyini, kitabın özünü isə vaxtı ilə Stokholmda Şərqişuanlar Konqresində iştirak edən Əhməd Mithata Tomsen tərəfindən hədiyyə edildiyini yazmışdır.(10;97)

Ömrünün son illərində türk dilinin inkişafına xidmət edən Şəmsəddin Sami “Orxon abidələri” və “Kutadqu biliyin” məktəblərdə tədris olunması fikrini irəli sürmüşdür.

“Et-Tuhfetuz-Zekiyye” əsəri 203 səhifəni tutan bir dəftərə yazılmışdır. Sonda tarix olaraq iki rəcəb 1321-ci(1903-1904) il qeyd edilib. Kıpçaq dilinin lüğətidir. Burada dil bilgiləri ilə bağlı xeyli məlumatlar mövcuddur. Maraqlıdır ki, Sami bu dəftərə “Ömrümün içində bir səyahət” başlığı altında öz avtobiografiyasını yazmaq istəmiş, hətta üzərində 6 haziran 1318(1902)-ci il tarixini də qoymuşdur. Lakin heç bir sətir yazmadan

vərəqi çevirib arxasına “Et-Tuhfetuz-Zekiyye” adlı əsəri yazmağa başlamışdı. Bu əsərin yazılmasında yenə türk alimi Nəcib Asimin böyük rolu vardır. O, “Et-Tuhfetuz-Zekiyye” adlı kitabı Samiyə Leyden kitabxanasından tapıb gətirmişdir.(9;422)

“Lehçe-i Türkiyye-i Memalik-i Mısır” adlı tədqiqat əsəri 171 səhifəni əhatə edən bir dəftərə yazılmışdır. Dəftərin üzərində “Kitabul-idrak li lisanil-ətrak, tərcümani-türki və arabi, et-Tuhfətuz-zəkiyyə fil-lügətit-Turkiyyə kitablarından cəm edilmişdir” cümləsi var. Dəftərdə əlifba sırası ilə düzülən bütün sözlərin mənaları açıqlanır. Əsər 1945-ci ildə Besim Atalay tərəfindən hazırlanan ön söz və tərcüməsi ilə birlikdə İstanbulda (TDK nəşri) çap olunmuşdur.

“Küçük Kamusi-Türki” əsəri qaralama halındadır. Sami əsəri yazmağa başlasa da bitirməmişdir.

“Vicdan” adlı pyes üç hissədən ibarətdir. Qaralama halındadır. Son səhifəsi yoxdur. Pyes Əndəlüs tarixindən bəhs edir.

“Müntəhabat-ı Arabiyye”-əsəri böyük bir dəftər həcmindədir. Orada yazılma tarixi və yeri də qeyd olunub: İstanbul-1297-ci il. Dəftərin özü üç hissədən ibarətdir: I hissə: El-Emsal. Həcmi:13 səhifə.II hissə: El-Hikayat. Həcmi 22 səhifə.Əsər hərəkəli mətni özündə əks etdirən hekayələrdən ibarətdir. III hissə başlıqsız və hərəkəsiz ərəbcə bir mətn parçasıdır. Həcmi: 5 səhifə.

“El-Muallakatüs-Seb” əsəri qeydlər halındadır. Üzərində1320-ci il tarixi və Kostantiniya şəhərinin adı çəkilib.

“Qavaidi nəhviyyə və sərfiyyə”. Əsər qaralama halındadır. Böyük bir dəftər üzərinə yazılmışdır. Tarixi qeyd olunmayıb.

“Zübde-i “Şah-name” əsərinin həcmi 95 səhifəlik kiçik və dörd böyük dəftəri əhatə edir. Kiçik dəftərdə “Kısm-ı Nuhustin”, “Devre-i Hurafat-ı Pişdadiyan” (1331), 6 səhifəlik ön söz və farsca bir mətn var. Dörd böyük dəftərdə isə altında qeydlər olan “Zübde-i Şah-name” mətninin qaralama halı əks olunub. Bu dörd böyük dəftərin həcmi 409 səhifədir.

“Zübde-i Viqayi” Roma tarixinə həsr olunub. Həcmi:100 səhifədir. Əsər doqquz dəftərdən ibarətdir. Beşinci dəftərə qədər “Tarix-i umumi” adı altında ümumi tarixi məlumatlar verilməkdədir. Əsərin ikinci hissəsinin mətni (Cüz-i səni) beşinci dəftərdən başlayır. Beşinci dəftərdən doqquzuncu dəftərə qədər əsər Romadan bəhs edilir.

“İttihad-i İslam” əsəri. Üzərində yazılma tarixi kimi 1296-cı il (1878-1879) göstərilən bu əsər 32 səhifəni əhatə edən əlyazma halında olan bir risələdir. Əsər Şəmsəddin Saminin Osmanlı Dövlətinin gələcəyi ilə bağlı arzularını tərənnüm edir. Risalə aşağıdakı başlıqlardan ibarətdir:

1. Həzrəti Əbdülhəmid xan Əfəndimiz və Dövlət-i Aliyə-ı Osmaniyyə.
2. Devlet-i Aliyye-i Devri Tahtı.
3. Taasup və din tərəfdarlığı Avrupadan kalktı mı.
4. Hal-i Hazrın vehameti ve bundan kurtulmanın çaresi.
5. Devletçe parlaq ve sağlam bir istikbal planının luzum-ı tertibi.
6. Devlet-i Aliye ve ümem-i İslamiye.

Bundan başqa alban tədqiqatçısı Florida Kulla öz əsərində Arnavud Dövlət Arxivində Şəmsəddin Saminin arnavud dilində yazılmış mahnı kolleksiyasından və natamam yazılmış arnavud dilinin lüğətindən yazır.

Şəmsəddin Sami bunlardan savayı bir sıra müstəqil əsərlərin müəllifidir:

“Himmetul-Himam fi Neşril-İslam” adlı kitab Afrikada İslamın yayılmasına dair ərəbcə yazılmış bir əsərdir. Əsərin orijinalı 1302-ci ildə İstanbulda “Mihran” mətbəəsində çap olunmuşdur. Həcmi: 29 səhifə. “Himmetül-Himam fi Neşril-İslam”

1302-ci ildə (1884-1885) Giridli Mustafa Nuri tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək 1305-ci (1887-1888) ildə Hanyada çap olunmuşdur.

“Bakinin Eşəri Müntəhabesi”. Bu şeir toplusunun tərtibatçısı və nəşiri Şəmsəddin Sami qeyd olunub. Əsər İstanbulda “Mahmud bəy” mətbəəsində 1317-ci ildə çap olunmuşdur. Həcmi: 112 səhifə. Əsərdə iki səhifəni əhatə edən Baqinin avtobiografiyası, o cümlədən tanınmış şəxsiyyətlərə yazılmış qəsidələr və qanuniyyə sultanlarına aid mərsiyyələr, 85 qəzəl, 3 təhmis, 1 farsça qəzəl və 3 qitə var.

Ədəbiyyat:

1. Bakiu Zyber. Bibliografi e Zgjruar e Veprave te Sami Fraşerit. (Sami Fraşeri əsərlərinin geniş bibliografiyası). Qrand Prind yay.,Tiran,2010.
2. Bilgin Azmi.Şəmseddin Saminin edebiyatla ilgili eserleri ve görüşleri //Türk Araştırmaları Dergisi.PDF.
3. Doğramacıoğlu Hüseyin. Şəmseddin Saminin kaleminden dil ve edebiyat meseleleri // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. III hissə, 2010.
4. Erqin M. Orhun Abideleri. -İstanbul,1970.
5. Florida Kulla.Şəmsettin Sami.Hayatını Türk ile Arnavut Dil ve edebiyatına adanmış şahsiyyət olaraq.PDF
6. Rəna İskəndərli.Tədqiqatçı-alim Şəmsəddin Sami və onun iki tərcümə nüsxəsi haqqında məlumat //Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları”. Bakı, 2014. - S.545-549.
7. Halid Ziya. Qırx Yıl. 3-cü cild. - İstanbul, 1936.
8. İbrahim Kafesoğlu. Kutadqu Bilig və Kültür Tariximizdəki Yeri. -İstanbul,1980.
9. İslam Ansiklopedisi. İslam əlemi tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və biyoqrafiya lüğəti.C.11. - İstanbul:Milli Egitim Basımevi, 1970.
10. Levend Agah Sirri.Şəmsettin Sami. Ankara Universiteti Basımevi,1969.
11. Nejat Doğan.Kutadqu Biligin Devlet Felsefesi.Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 12-ci say.2002. - S.127-158.
12. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. 38-ci cild. -İstanbul,2010.
13. UDEK. Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı.Tirana,25-26 may, 2012. –S.256. Yüksel Özgen. Şəmseddin Saminin Arnavutluk Devlet Arşivindəki Yayınlanmış Eserleri. - S.243-247
14. Берштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. - М.,1946.

Рена Искендерли

**ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ, УЧЕБНИКИ И НЕИЗДАННЫЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ШЕМСЕДДИНА САМИ**

Резюме

Шемседдин Сами известный турецкий писатель и ученый албанского происхождения. Он является автором очень известных научных и литературных произведений. В данной статье говорится о литературных трудах, в том числе об учебниках и неизданных произведениях автора.

Rena Iskenderli

**LITERARY HERITAGE, TEXTBOOKS AND UNPUBLISHED WORKS OF
SHAMSEDDIN SAMI**

Summary

Shamseddin Sami was an important Turkish writer Albanian origin. He was the author of well-known scientific - popular and literary works. In this article refers about textbooks, literary works and unpublished works of Shamseddin Sami.